

Κρατικός παρεμβατισμός «κοινωνικές ανάγκες» και λαϊκή συμμετοχή

της Μάιρας Στογιαννίδου

1. Εισαγωγή

Η συζήτηση για την Επιχείρηση Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης έφερε στο προσκήνιο το θέμα των «κοινωνικών αναγκών» και της συνάρθρωσης του με την αρχή της «λαϊκής συμμετοχής» στα πλαίσια του πολεοδομικού σχεδιασμού. Η ικανοποίηση των «κοινωνικών αναγκών» αποτελεί σήμερα διεκδικητικό θέμα όλων σχεδόν των πολιτικών δυνάμεων, ενώ παράλληλα εξαγγέλλεται σαν στόχος του κυβερνητικού έργου. Φυσικά τα θέματα των «κοινωνικών αναγκών», της «συμμετοχής» και του «σχεδιασμού» δεν εμφανίζονται για πρώτη φορά ούτε στις κρατικές πολιτικές ούτε στα πολιτικά προγράμματα των κομμάτων. Ήδη από την εποχή της μεταπολίτευσης, ο λόγος της πολιτικής εξουσίας υιοθετούσε αυτά τα θέματα μέσα στα πλαίσια της εγκαινίασης μιας εκσυγχρονιστικής πολιτικής. Ωστόσο η συγκυρία μέσα στην οποία διεξάγεται η σημερινή συζήτηση ορίζεται από νέες παραμέτρους: οι πολιτικοί και ιδεολογικοί χειρισμοί των παραπάνω θεμάτων γίνονται από μία κυβέρνηση που φορτίζει τον προγραμματισμό με όρους μετάβασης στο σοσιαλισμό, ενώ η Δεξιά βρίσκεται στη δύσκολη θέση να διασώσει το «ανανεωμένο» πρόσωπο της έχοντας χάσει τη δυνατότητα της νομιμοποίησης του μέσα από την άσκηση της πολιτικής εξουσίας με όρους εκσυγχρονισμού. Από την άλλη μεριά οι μη κυβερνητικές αριστερές δυνάμεις βρίσκονται υποχρεωμένες να περιγράψουν με σαφήνεια το πολιτικοϊδεολογικό περιεχόμενο των αντίστοιχων διεκδικήσεων τους και να τονίσουν τις ειδοποιές διαφορές του από μικροαστικές ή ρεφορμιστικές ιδεολογίες, εφόσον υιοθετούν σαν πολιτική στρατηγική την αντίθεση προς τη Δεξιά και την κριτική της κυβέρνησης.

Η θεσμοθέτηση βαθμίδων λαϊκής συμμετοχής νομιμοποιεί επίσης κάποια πεδία ιδεολογικών ταξικών συγκρούσεων που τοποθετούνται έξω από τους τόπους εργασίας, με όλες τις πιθανές συνέπειες, θετικές ή αρνητικές. Τέλος, με το στήσιμο ενός σχετικά πλήρους συστήματος πολεοδομικού σχεδιασμού, το κράτος εμφανίζεται για πρώτη φορά να αναλαμβάνει σε τόσο μεγάλη έκταση την ευθύνη για τη διαχείριση των κοινωνικών αντιθέσεων μέσα στο χώρο, ενώ ταυτόχρονα δημιουργούνται οι όροι για να εμφανιστεί η διαμόρφωση του χώρου και η ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών που συνδέονται μ' αυτόν, σαν αποτέλεσμα κοινωνικής δυναμικής και επομένως σαν αντικείμενο πολιτικής πάλης. Και όλα αυτά με δοσμένη μια οικονομική κρίση, που έχει ήδη οδηγήσει ορισμένα Κράτη Προνοίας σε αναθεωρήσεις των μέχρι πρόσφατα επίσημα υιοθετημένων αντιλήψεων περί «κοινωνικών αναγκών», και των αντίστοιχων κοινωνικών πολιτικών.

Η ενσωμάτωση των εννοιών «κοινωνικές ανάγκες», «σχεδιασμός», «συμμετοχή» κλπ. σε πολιτικά προγράμματα που ξεκινούν από διαφορετικές έως αντίπαλες κοσμοθεωρίες και σε ιδεολογικούς λόγους, που νομιμοποιούν διαφορετικές οικονομικές και πολιτικές σκοπιμότητες, δείχνει πόσο είναι δύσκολη αλλά και ταυτόχρονα απαραίτητη η ξεκάθαρη ιδεολογική αντιπαράθεση, όταν πρόκειται για κοινωνικές συγκρούσεις, που δεν εγγράφονται άμεσα στο οικονομικό και πολιτικό πεδίο. Οι πιθανότητες επίλυσης παρόμοιων συγκρούσεων μέσα από την ενσωμάτωση των ανταγωνιστικών κοινωνικών δυνάμεων σε ένα κοινό σύστημα ιδεολογικών αναφορών ή μέσα από τη συνεργασία τους στα πλαίσια μιας λογικής ρύθμισης είναι γνωστές. Το θέμα επομένως των «κοινωνικών αναγκών» δεν είναι απλά θεωρητικό : η κοινωνικοπολιτική του εμβέλεια σαν διεκδικητικό θέμα του λαϊκού κινήματος θα εξαρτηθεί από το βαθμό, στον οποίο οι ταξικές οργανώσεις θα διακρίνουν σ'

αυτό το σχετικά πρόσφατο πεδίο πολιτικών ανταγωνισμών την ιδεολογική διάσταση της κυριαρχίας.

Στο άρθρο αυτό θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε το θέμα των «κοινωνικών αναγκών» από τη σκοπιά της πολιτικής και ιδεολογικής τους διαχείρισης δια μέσου των στρατηγικών του σχεδιασμού και της συμμετοχής και να υποδείξουμε την κεντρική θέση, που κατέχει κάθε φορά η θεωρητική τους σύλληψη μέσα στις σχετικές κρατικές πολιτικές, ακόμα και όταν δεν γίνεται ρητή αναφορά σε αυτές. Βασική μας υπόθεση, είναι πως τα περιεχόμενα των δύο εννοιών «κοινωνικές ανάγκες» και «συμμετοχή», οι θεωρίες στο εσωτερικό των οποίων τοποθετούνται και λειτουργούν κοινωνικά, αλληλοπροσδιορίζονται μέσα σ' ένα κοινό ιδεολογικό πλαίσιο αναφοράς.

2. Οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις των «κοινωνικών αναγκών»

Η κυρίαρχη αντίληψη για τις «κοινωνικές ανάγκες», όπως αυτή άρχεται από το «κοινό αίσθημα», παραπέμπει σε μια ουμανιστική ιδεαλιστική ψυχοκοινωνιολογία, που αναγνωρίζει σαν ανάγκη την «εκφρασμένη» ανάγκη. Κύριο επίπεδο της ανάλυσης αποτελεί η στιγμή της «συνειδητοποίησης» ή της «έκφρασης» της ανάγκης, με δύο βασικές συνέπειες:

α. να αναγνωρίζονται σαν «κοινωνικές ανάγκες» οι ανάγκες που εκφράζονται από ένα αναλογικά μεγάλο αριθμό ατόμων. Η κοινωνική ανάγκη καταδηλώνει την ένταση που προσλαμβάνει η σχέση έλλειψη / ικανοποίηση για ένα ιδεατό μέσο άνθρωπο.

β. να περιορίζεται το πρόβλημα των «κοινωνικών αναγκών» στη σφαίρα της κατανάλωσης. Η οικονομική ζωή εμφανίζεται σαν το μέσο για την ικανοποίηση αναγκών που γεννιούνται έξω από αυτή.

Σε μια πρώιμη εκδοχή, προερχόμενη από την οικονομία, η αντίληψη αυτή εξυπονεί τον παγκόσμιο και αμετάβλητο χαρακτήρα των αναγκών και την υπαγωγή τους σε μια ανιστορική ανθρώπινη ουσία. Σε πιο εξελιγμένες εκδοχές, όπως αυτές που βρίσκουμε στα κοινωνιολογικά ρήματα που κυριαρχούν από τα τέλη του 19ου αιώνα, η έννοια της κουλτούρας υποκαθιστά αυτήν της φύσης και η κοινωνική ομάδα το μέσο άνθρωπο.

Η πολιτισμική προσέγγιση των «κοινωνικών αναγκών», στην προσπάθεια της να ερμηνεύσει τη διαφοροποίηση τους από τη μια κοινωνία στην άλλη και στο εσωτερικό της κάθε μιας, καταφεύγει στην προτεραιότητα του ρόλου της κουλτούρας και των συστημάτων αξιών στη διαμόρφωση των αναγκών· αδυνατεί όμως να συλλάβει την εσωτερική κίνηση σύμφωνα με την οποία οι κοινωνικές ανάγκες μετασχηματίζονται ιστορικά. Η δυσκολία αυτή, μαζί με το γεγονός, ότι τους δίνει την προτεραιότητα στις «πνευματικές» ανάγκες έναντι των υλικών, εξηγούν γιατί η πολιτισμική προσέγγιση δεν μπόρεσε να ξεπεράσει το επίπεδο των τυπολογικών και συγκριτικών κατασκευών και να αποκολληθεί από ένα πλέγμα συντηρητικών αξιών ηθικού-αισθητικού περιεχομένου. Σ' αυτό το κοινωνιολογικό ρεύμα ίσως θα πρέπει να αναζητήσουμε την προέλευση ενός σημαντικού ποσοστού της επιστημονικής επίφασης, που προσέλαβαν οι ιδεολογίες της αρμονίας και της ενότητας, της συνέχειας, της παράδοσης, της υπεροχής των προβιομηχανικών μορφών οργάνωσης της κοινωνικής ζωής και του χώρου κλπ.

Αντίθετα, η φουξιοναλιστική προσέγγιση ξεκινά από μια υλιστική και τεχνικίστικη αντίληψη προσανατολισμένη στο μέλλον. Ταξινομεί με ουδέτερο τρόπο τις ανάγκες σε φυσικές και κοινωνικές, σ' αυτές που οφείλονται στις επιταγές της φύσης και σ' αυτές που διαμορφώνονται από την κοινωνική ζωή και την κουλτούρα. Ο «μέσος άνθρωπος» συλλαμβάνεται μέσα σ' ένα πλέγμα λειτουργιών και οι ανάγκες του προσδιορίζονται από τη λειτουργική θέση του μέσα στο κοινωνικό σύνολο: είναι οι ανάγκες του εργαζόμενου, του

παραγωγικού ανθρώπου και ο τρόπος της ικανοποίησης τους οφείλει να συντελεί στην απρόσκοπτη λειτουργία του κοινωνικού συστήματος, να διασφαλίζει την ισορροπία του και να μεγιστοποιεί την αποδοτικότητα του. Η έννοια της «προόδου» ανυψώνεται σε σκοπό της λειτουργίας του συστήματος, και η ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών αντιμετωπίζεται λίγο πολύ με ένα πνεύμα εργονομίας.

Είναι φανερό πως, σε ότι έχει σχέση με την πρόταση μοντέλων δράσης, η πολιτισμική προσέγγιση προσκρούει στην ποικιλία των πολιτιστικών διαφορών και στην αδράνεια των ιδεολογιών που κληρονομούνται από το παρελθόν, ενώ ο φουξιοναλισμός παρέχει με άνεση επιχειρησιακά εργαλεία για την άσκηση πολιτικών, που συστεγάζονται κάτω από την επιταγή της προόδου. Ωστόσο, οι κατ' αρχήν διαφορετικές ιδεολογίες που οχούνται από αυτά τα δύο κοινωνιολογικά ρεύματα, μπορούν να συνυπάρχουν μέσα σε μια περισσότερο ή λιγότερο συνεκτική κρατική πολιτική ή πολιτικό πρόγραμμα.¹ Η στατική και αταξική σύλληψη της κοινωνίας από μέρους τους, η αφαίρεση από την προβληματική τους του αποφασιστικού ρόλου των κοινωνικών σχέσεων και του μετασχηματισμού των παραγωγικών δυνάμεων στον προσδιορισμό των κοινωνικών αναγκών, καθιστά εύκολη την ενσωμάτωση τους στην κυρίαρχη ιδεολογία και την εγγραφή τους σαν τμηματικών ιδεολογιών στο «κοινό αίσθημα», εφόσον δεν παραπέμπουν σε αντίθετες κοσμοαντιλήψεις.

Σε περισσότερο εξελιγμένα τεχνοκρατικά μοντέλα καταγράφεται η διαστρωμάτωση του κοινωνικού συνόλου σύμφωνα με κριτήρια δημογραφικά, γεωγραφικά, κοινωνικοεπαγγελματικά, εισοδηματικά, μορφωτικά και πολιτιστικά. Οι κοινωνικές αντιθέσεις μεταφράζονται σε διαφορές και κατατάσσονται σε ένα συνεχές κοινωνικών κατηγοριών.

Όποιες κι αν είναι οι επί μέρους διαφορές των παλιότερων και των σύγχρονων φυσιοκρατικών ή τεχνοκρατικών μοντέλων, οδηγούν κατ' ευθείαν στον κρατικό πατερναλισμό και στον τεχνοκρατικό δεσποτισμό. Εφόσον οι κοινωνικές ανάγκες εκφράζουν τις ανάγκες του αποδοτικού κοινωνικά μέσου ανθρώπου, η ικανοποίηση τους περνά μέσα από το γενικό συμφέρον, συμφέρον που ακριβώς το κράτος μπορεί όχι μόνο να προασπίζεται, αλλά και να γνωρίζει καλύτερα από τους πολίτες του και τις επί μέρους κοινωνικές ομάδες. Από τη στιγμή λοιπόν που οι κοινωνικές ανάγκες έχουν καταγραφεί και ιεραρχηθεί από τους ειδικούς, ο πολιτικοδιοικητικός μηχανισμός του κράτους αναλαμβάνει να δώσει ή να εφαρμόσει κατά περίπτωση τις κατάλληλες απαντήσεις: ο πληθυσμός ανάγεται σε ένα σύνολο νοικοκυριών μονάδων κατανάλωσης, που η καθημερινή τους ζωή έχει αναλυθεί σε λειτουργίες πρωτεύουσες και δευτερεύουσες. Σε κάθε μια από αυτές τις λειτουργίες έχει αντιστοιχηθεί και μία ανάγκη. Προκύπτει έτσι ένα ιεραρχημένο σύστημα αναγκών στο οποίο ανταποκρίνεται ένα ιεραρχημένο σύστημα απαντήσεων: το σύστημα των σταθεροτύπων και τα ποσοτικά μεγέθη, που αφορούν στα αντικείμενα κατανάλωσης. Ο γεωγραφικός και ο κοινωνικός χώρος θεωρούνται σε σχετική αντιστοιχία: οι υπηρεσίες και ο κοινωνικός εξοπλισμός, εφόσον πρόκειται για την κάλυψη αναγκών που ικανοποιούνται με τη συλλογική κατανάλωση, υπολογίζονται και εντάσσονται μέσα στο χώρο με βάση κάποιες άλλες ιδεατές μονάδες, όπως η γειτονιά, η συνοικία κλπ. Η εκτίμηση των αναγκών, ο σχεδιασμός και η εφαρμογή του εμφανίζονται σαν διαδικασίες πολιτικά ουδέτερες και αποτελούν έργο των ειδικών. Η ικανοποίηση των «κοινωνικών αναγκών» συναρτάται με την αποτελεσματικότητα του πολιτικοδιοικητικού μηχανισμού του κράτους, ενώ η οικονομική βάση παρέχει τα υλικά μέσα για την πραγματοποίηση των στόχων, που επιλέχθηκαν στο πολιτικό επίπεδο. Οι κοινωνικές πολιτικές αφορούν λοιπόν σε μια κοινωνία καταναλωτών και η κριτική τους είναι δυνατή μόνο από τη σκοπιά της «ηθικότητας» ή μη των κριτηρίων με τα οποία επιλέχθηκαν οι στόχοι. Επιπλέον εμφανίζεται

λογικό να τροποποιούνται οι κρατικές πολιτικές ή να εξαγγέλλεται η αποτελεσματικότερη και. Ίσως θα μπορούσαμε να δούμε μέσα από ένα ανάλογο πρίσμα την πρόσφατη διαμάχη ανάμεσα στο ΥΠΠΕ και στο ΥΧΟΠ με αφορμή τη μετάθεση των αρμοδιοτήτων για την προστασία των παραδοσιακών οικισμών από το ένα υπουργείο στο άλλο. Αντίθετα, η πολιτική που εφαρμόζει εδώ και αρκετά χρόνια ο ΕΟΤ, με την ανασύλωση και απόδοση ορισμένων παραδοσιακών οικισμών σ' ένα τουρισμό κάποιου «επιπέδου», αποτελεί παράδειγμα αρμονικής συνύπαρξης των δύο αντιλήψεων. Κάλυψη των κοινωνικών αναγκών, χωρίς να θίγονται οι υπάρχουσες οικονομικές σχέσεις.

Κατ' αρχήν, μοιάζει πως η παραδοχή ενός παρόμοιου ρόλου του κράτους από το κοινωνικό σύνολο, δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο στην περίπτωση, που η κυρίαρχη ιδεολογία δεν συναντά ιδιαίτερες αντιστάσεις και οι ιδεολογικοί μηχανισμοί λειτουργούν αποτελεσματικά, δηλαδή στην περίπτωση που έχουμε ηγεμονία των κυρίαρχων τάξεων. Στις περισσότερες χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού, οι προοδευτικές κοινωνικές δυνάμεις έχουν περάσει από καιρό στην αμφισβήτηση των δοσμένων κοινωνικών σχέσεων και του ρόλου του κράτους σαν εγγυητή της κοινωνικής δικαιοσύνης. Η επιδείνωση της κρίσης του κράτους με την ανάπτυξη κοινωνικών κινημάτων, που ξεφεύγουν από τους τόπους εργασίας και προωθούν το αίτημα της αποκρατικοποίησης της κοινωνικής ζωής, βάζει το πρόβλημα της αντίθεσης ανάμεσα στις αυθόρμητες μορφές συλλογικής ζωής και τη διοίκηση, ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και την τοπική αυτοδιοίκηση. Το κράτος βρίσκεται αναγκασμένο να αναζητήσει την ενίσχυση της νομιμότητας του μέσα από νέες οδούς. Έτσι, αν σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο η εφαρμογή μορφών συμμετοχής είναι από ανεπιθύμητη έως ασυμβίβαστη με τον καπιταλισμό, η ιδεολογία της «συμμετοχής» μπορεί ωστόσο να λειτουργήσει σαν κρατική πολιτική στρατηγική.

Αλλά οι πλατειές και ασαφείς διεκδικήσεις του τύπου «αποκέντρωση», «συμμετοχή», «νέα ποιότητα ζωής» δεν αρκούν για να οδηγήσουν στην ιδεολογική και πολιτική αντιπαράθεση, που απαιτείται για να λειτουργήσουν οι νέοι συμμετοχικοί θεσμοί προς μια ανατρεπτική κατεύθυνση. Από την άλλη μεριά, η επιδείνωση της οικονομικής κρίσης οδήγησε ήδη μερικά από τα καπιταλιστικά κράτη σε μια αναθεώρηση των κεντρικών πολιτικών και στην περιστολή των δημοσίων δαπανών, που προορίζονται για έργα κοινωνικού εξοπλισμού. Τομείς της σφαίρας της κατανάλωσης, που είχαν αναληφθεί από το δημόσιο, εγκαταλείπονται προοδευτικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Στο όνομα της οικονομικής ανάκαμψης μεθοδεύονται πολιτικές λιτότητας και αυταρχισμού. Η γραμμική ανάπτυξη των συμμετοχικών μορφών δράσης, που θα οδηγούσε στη δημιουργία πυρήνων αντεξουσίας, μπαίνει επίσης σε διαδικασία κρίσης. Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες η διαφορούμενη φύση του αιτήματος της «συμμετοχής» προβάλλει με περισσότερη ένταση:

α. είτε πρόκειται για μια λαϊκή διεκδίκηση ολότελα ασυμβίβαστη προς τις αρχές του κρατούντος πολιτικοοικονομικού συστήματος, οπότε δεν μπορεί να αποτελεί αυτόνομο αντικείμενο κοινωνικών συγκρούσεων και απαιτεί την ένταξη της σε μια σφαιρική επαναστατική αντίληψη της κοινωνίας.

β. είτε εντάσσεται σε μια ρεφορμιστική λογική, που δεν αφισβητεί τις υπάρχουσες σχέσεις εκμετάλλευσης, οπότε ο όρος «συμμετοχή» μοιάζει μάλλον αδόκιμος, μια και αυτοί που υφίστανται την εκμετάλλευση, εμφανίζονται να διεκδικούν τη συμμετοχή τους στη διαχείριση της.

Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν, μπορούμε λοιπόν να αναρωτηθούμε για το βαθμό, στον οποίο το διεκδικητικό πεδίο της «συμμετοχής» είναι εκτεθειμένο στη δράση των κυρίαρχων ιδεολογιών, θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, πώς ορισμένα στοιχεία της αστικής ιδεολογίας γύρω από τις «κοινωνικές ανάγκες» μπορούν να επιβιώνουν μέσα στο αίτημα της «συμμετοχής».

3. Η θέση των «κοινωνικών αναγκών» στην αστική ιδεολογία

Το θέμα των «κοινωνικών αναγκών» υποβόσκει στο λόγο της αστικής ιδεολογίας από τη στιγμή που εμφανίζεται σ' αυτόν το θέμα της «κατανάλωσης» σαν μιας αυτόνομης κοινωνικής πρακτικής, εξωτερικής ως προς την παραγωγή, και συγκροτείται το επιστημονικό πεδίο της πολιτικής οικονομίας. Η γέννηση της εμπορευματικής παραγωγής με την ανάπτυξη του κεφαλαίου, επιτρέπει ήδη από τον 18ο αιώνα τη σύλληψη της εικόνας του «καταναλωτή»: πρόκειται για τον ελεύθερο εργαζόμενο που μπορεί να εκφράσει ελεύθερα τις ανάγκες του και τις προτιμήσεις του στην αγορά.

Στον 19ο αιώνα, στα πλαίσια του οικονομικού φιλελευθερισμού, ανθούν οι αστικές θεωρίες της κατανάλωσης, και εδραιώνονται οι ιδεαλιστικές αντιλήψεις γύρω από τις «κοινωνικές ανάγκες». Κοινός ιδεολογικός τόπος και των δύο είναι ο υποβιβασμός της παραγωγής σε δευτερεύουσα στιγμή της κοινωνικής πρακτικής. Οι ανάγκες του καταναλωτή θεωρούνται προφανείς και δεδομένες, αναπόσπαστες από την ανθρώπινη φύση, και η σφαίρα της κατανάλωσης αποκτά καθοριστική σημασία, καθώς είναι αυτή που προσανατολίζει κατάλληλα την οικονομική ζωή, έτσι ώστε να παράγονται τα αγαθά που θα ανταποκριθούν σε αυτές τις ανάγκες. Η απόδοση της προτεραιότητας στην κατανάλωση επιτρέπει στον καπιταλισμό να εμφανίζεται σαν ένα κοινωνικοπολιτικό σύστημα που λειτουργεί σύμφωνα με τη λογική των στόχων (ανάγκες) και των μέσων (παραγωγή καταναλωτικών αγαθών). Η οικονομική δραστηριότητα εμφανίζεται έτσι αποσυνδεδεμένη από την κοινωνική ζωή, και αποτελεί εφεξείς αντικείμενο μιας ξεχωριστής επιστήμης, ενώ η κοινωνιολογία αναλαμβάνει να μελετήσει τους νόμους της δεύτερης. Με βάση την ίδια λογική, οι έννοιες της «αναγκαιότητας», του «ορθολογισμού» κλπ. αντιστοιχούν στην οικονομική ζωή, ενώ οι υπόλοιπες κοινωνικές δραστηριότητες εμφανίζονται σαν χώρος του «αυθόρμητου» και κατά συνέπεια σαν χώρος «ανορθολογικός». Ωστόσο αυτό το διχοτομικό και μηχανιστικό σχήμα οδηγεί σε δύο σοβαρές αντιφάσεις:

α. οι ανάγκες στις οποίες υποτάσσεται και τις οποίες πρέπει να ικανοποιεί η οικονομική δραστηριότητα, έτσι όπως εκφράζονται μέσα από τις καταναλωτικές συμπεριφορές που αναπτύσσονται στο χώρο της κοινωνικής ζωής, φέρουν τα ανορθολογικά χαρακτηριστικά αυτού του χώρου· σαν αποτέλεσμα, η ισορροπία προσφοράς ζήτησης απειλείται συχνά από καταστροφή

β. η εξωτερικότητα της παραγωγής ως προς τις ανάγκες, η υπαγωγή της πρώτης σε μέσο και η αναγωγή των δευτέρων σε σκοπό της λειτουργίας του κοινωνικού συστήματος, οδηγούν στον άμεσο θεωρητικό συσχετισμό αναγκών και ζήτησης· ωστόσο αυτός ο συσχετισμός απαιτεί τελικά τη διαμεσολάβηση του από την έννοια της «κατανομής του εισοδήματος», μια και στην πράξη η άνιση πρόσβαση των διαφόρων εισοδηματικών κατηγοριών στην κατανάλωση, απέχει πολύ από την εικόνα μιας γενικής κοινωνικής ευημερίας.

Η αστική ιδεολογία αναζήτησε τη λύση των παραπάνω αντιφάσεων μέσα από τη μελέτη των ψυχοκοινωνιολογικών κινήτρων των καταναλωτικών συμπεριφορών που διαταράσσουν την ομαλή λειτουργία του συστήματος προσφοράς ζήτησης, και μέσα από οικονομικές θεωρίες που αυτονομούν τη δομή της κατανομής των εισοδημάτων από τις δομές της παραγωγής.

Και η ψυχοκοινωνιολογία των αναγκών και οι νεοκλασικές οικονομικές θεωρίες χρησιμοποιήθηκαν για να νομιμοποιήσουν την κατασταλτική παρέμβαση της άρχουσας τάξης: άλλοτε για να μπει φραγμός στις «υπερβολικές» ατομικές ανάγκες, και άλλοτε είτε για να συμβιβάσουν οι διεκδικήσεις διαφορετικών κοινωνικών ομάδων είτε για να

υπαχθούν στην προτεραιότητα μιας ανάπτυξης που θα εξασφάλιζε μελλοντικά την ευημερία του κοινωνικού συνόλου.

Αλλά το κράτος, εκτός από το έργο της καταστολής ή του συμβιβασμού των διεκδικήσεων με αντικείμενο τις «κοινωνικές ανάγκες», αναλαμβάνει ορισμένες ρυθμίσεις της σφαίρας της κατανάλωσης, είτε επηρεάζοντας την αγοραστική δύναμη των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων, με φορολογικές ελαφρύνσεις και με τις μορφές του έμμεσου μισθού, είτε οργανώνοντας ορισμένες κοινωνικοποιημένες μορφές κατανάλωσης, συλλογικές εξυπηρετήσεις ή έργα κοινωνικού εξοπλισμού.

Η κρατική διαχείριση των κοινωνικών αναγκών και η ίδρυση θεσμών κοινωνικής πολιτικής συνοδεύουν όλες τις φάσεις του καπιταλισμού: από τις αρχές του 19ου αιώνα με τη μορφή αρωγής στους φτωχούς στην Αγγλία, ως σήμερα με τη μορφή του κράτους προνοίας, οι συνθήκες των κρατικών κοινωνικών πολιτικών υπέστησαν μια συνεχή σειρά αλλαγών, παράλληλα με αυτήν που ακολούθησαν οι μορφές καπιταλιστικής συσσώρευσης, και κάτω από την πίεση της ταξικής πάλης.

Μαζί με την ίδρυση νέων δημόσιων θεσμών εξελίσσονταν προοδευτικά το επίπεδο και το είδος της λαϊκής κατανάλωσης, και διερυνόταν το φάσμα των κοινωνικών αναγκών που αναγνωρίζονταν από το κράτος. Έτσι, ενώ στις αρχές του 19ου αιώνα «η ελάχιστη ποσότητα αναγκαίων βιοτικών ουσιών ορίζεται σαν όριο κατανάλωσης κάτω από το οποίο εμφανίζεται η ηθική και φυσική εξασθένηση των εργαζομένων μαζί με την εξαθλίωση», στα τέλη του ίδιου αιώνα «ο τυπικός προϋπολογισμός μιας μέσης εργατικής οικογένειας αποκτά στις καπιταλιστικές χώρες χαρακτήρα κανονιστικό σε σχέση με τους κανόνες της υγιεινής, και επιτρέπει να χαράξουμε μια γραμμή που χωρίζει την κατάσταση της «φυσιολογικής υγείας» από την ανθυγιεινή ζωή».²

Οι θεσμικές αλλαγές της κρατικής διαχείρισης των «κοινωνικών αναγκών» σ' όλο αυτό το διάστημα γίνονται κάτω από την πίεση των ταξικών αγώνων, παραμένουν όμως ενταγμένες στη λογική της διατήρησης της κοινωνικής τάξης που είναι αναγκαία για την απρόσκοπτη καπιταλιστική συσσώρευση. Από την άποψη αυτή, είναι χαρακτηριστικό πως η ανάπτυξη του συστήματος κοινωνικής προνοίας γίνεται με γοργότερους ρυθμούς σε εποχές κοινωνικών αναταραχών που συνοδεύουν περιόδους ύφεσης ή γρήγορου μετασχηματισμού των όρων παραγωγής, όπως στη διάρκεια της μεγάλης οικονομικής κρίσης στη - δεκαετία του '30 στην Ευρώπη και στην Αμερική.

Παράλληλα ο λόγος της κυρίαρχης ιδεολογίας γύρω από το ζήτημα των «κοινωνικών αναγκών» μετατοπίζεται συνεχώς από το πεδίο της ηθικής στο πεδίο της «επιστήμης»: η νομιμοποίηση των κρατικών κοινωνικών πολιτικών παύει να συναρτάται προοδευτικά με τις αξίες της «φιλανθρωπίας» και της «κοινωνικής ισότητας» και γίνεται ολοένα και περισσότερο ρασιοναλιστική.

4. Το ζήτημα των «κοινωνικών αναγκών» στον Μαρξ

Η αυτονόμηση της κατανάλωσης σε πρωτεύουσα στιγμή της κοινωνικής πρακτικής, η αναγωγή των «κοινωνικών αναγκών» σε «τέλος» της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος, και η ταύτιση τους με κάποια αόριστα «γενικά συμφέροντα» δεν μπορούν να αντέξουν στη μαρξική κριτική η οποία ερμηνεύει τον καθορισμό των αναγκών και την ικανοποίησή τους σαν στιγμές του ίδιου προτσές κοινωνικής παραγωγής, σαν απαιτήσεις της αναπαραγωγής της ίδιας της παραγωγής. Αν και η έννοια της «κοινωνικής ανάγκης» δεν χρησιμοποιείται από τον Μαρξ με αυστηρότητα, με αποτέλεσμα να

προσλαμβάνει συχνά διαφορετικά νοήματα, είναι σαφές πως για τον ιστορικό υλισμό δεν υπάρχουν ανάγκες που να μην παράγονται από τη λειτουργία και την αναπαραγωγή του τρόπου παραγωγής:

«Το κεφάλαιο που έχει ξοδευτεί στην ανταλλαγή με εργατική δύναμη μετατρέπεται σε μέσα συντήρησης, που η κατανάλωση τους χρησιμεύει για να αναπαράγει μυς, νεύρα, κόκαλα, μυαλό υπαρχόντων εργατών και για να παράγει καινούριους εργάτες. Γι' αυτό, μέσα στα όρια του απολύτως αναγκάσιου η ατομική κατανάλωση της εργατικής τάξης είναι επαναμετατροπή σε επανεκμεταλλεύσιμη από το κεφάλαιο εργατική δύναμη των μέσων συντήρησης, που τα είχε ξοδέψει το κεφάλαιο ανταλλάσσοντας τα με εργατική δύναμη. Είναι παραγωγή και αναπαραγωγή του πιο απαραίτητου για τον κεφαλαιοκράτη μέσου παραγωγής, του ίδιου του εργάτη. Η ατομική κατανάλωση του εργάτη παραμένει λοιπόν στοιχείο της παραγωγής και αναπαραγωγής του κεφαλαίου, αδιάφορο αν συντελείται μέσα ή έξω από το εργοστάσιο, το εργαστήρι κλπ., μέσα ή έξω από το προτσές της εργασίας, ακριβώς όπως είναι αδιάφορο αν το καθάρισμα της μηχανής γίνεται στη διάρκεια του προτσές της εργασίας ή στη διάρκεια ορισμένων διαλειμμάτων του».³ Το πρόβλημα λοιπόν των αναγκών αποτελεί ουσιαστικό πρόβλημα της κοινωνικής αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Ωστόσο ο Μαρξ δεν εγκαταλείπει την έννοια της ανάγκης, γιατί μπορεί να περιγράψει μια συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα. Η κατανόηση της εξέλιξης των αναγκών όμως είναι δυνατή μόνο στη βάση της ανάλυσης του τρόπου παραγωγής και της αναπαραγωγής του:

«Οι ίδιες οι φυσικές ανάγκες όπως η τροφή, ο ιματισμός, η θέρμανση, η κατοικία κλπ. διαφέρουν ανάλογα με τις κλιματικές και άλλες φυσικές ιδιομορφίες μιας χώρας. Από την άλλη, η ίδια η έκταση των λεγόμενων απαραίτητων αναγκών, όπως και ο τρόπος της ικανοποίησής τους, είναι ιστορικό προϊόν και γι' αυτό εξαρτιέται κατά ένα μεγάλο μέρος από τη βαθμίδα του πολιτισμού μιας χώρας, και ανάμεσα στ' άλλα, ουσιαστικά από το μέσα σε ποιες συνθήκες κι επομένως με τι συνήθειες και απαιτήσεις της ζωής σχηματίστηκε η τάξη των ελευθέρων εργατών. Έτσι, αντίθετα από τα άλλα εμπορεύματα, ο καθορισμός της αξίας της εργατικής δύναμης περιέχει ένα ιστορικό και ηθικό στοιχείο. Ωστόσο, για μια ορισμένη χώρα, και για μια ορισμένη περίοδο, είναι δοσμένο το μέσο σύνολο των αναγκαίων μέσων συντήρησης».⁴

Στις κοινωνίες που κυριαρχούνται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η ικανοποίηση των «ανθρώπινων αναγκών» γίνεται δια μέσου των εμπορευμάτων, τα οποία με τις ποικίλες ιδιότητες τους μπορούν να είναι χρήσιμα με διάφορους τρόπους. Αλλά «ο όγκος της μάζας των εμπορευμάτων που παράγονται από την κεφαλαιοκρατική παραγωγή καθορίζεται από την κλίμακα αυτής της παραγωγής και από την ανάγκη της αδιάκοπης επέκτασής της, κι όχι από ένα προκαθορισμένο κύκλο ζήτησης και προσφοράς, όχι από ένα κύκλο αναγκών που πρέπει να ικανοποιηθούν».⁵

Μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία ο εργάτης «αναγκάζεται να μετατρέπει την ατομική του κατανάλωση σε απλό επεισόδιο του προτσές, παραγωγής. Στην περίπτωση αυτή τρώει τρόφιμα για να κρατάει σε λειτουργία την εργατική του δύναμη, όπως τροφοδοτούν την ατμομηχανή με κάρβουνο και νερό ή βάζουν λάδι στη ρόδα».⁶ Έτσι η ατομική κατανάλωση των εργαζομένων, όσο κι αν γίνεται για την ικανοποίηση των ίδιων, καταλήγει να αποτελεί υπόθεση του κεφαλαιοκράτη, απαίτηση του προτσές της αναπαραγωγής του κεφαλαίου, μια και η εργατική τάξη ανήκει στο κεφάλαιο όπως τα υπόλοιπα εργαλεία της εργασίας.

Ωστόσο η αναπαραγωγή είναι πάντοτε παραγωγή και μετασχηματισμός όχι μόνο των αξιών χρήσης αλλά και των κοινωνικών σχέσεων, και κατ' επέκταση των αναγκών. Η ιστορική φύση των αναγκών αποτελεί έκφραση της αντιφατικής ενότητας των σχέσεων παραγωγής και των παραγωγικών δυνάμεων μέσα στα πλαίσια της ταξικής πάλης. Η ανάπτυξη των αναγκών μαζί με την πληθυσμιακή αύξηση επιφέρουν την προοδευτική επέκταση του προτοσές της αναπαραγωγής, η οποία καθιστά αναγκαία τη συσσώρευση και ευνοεί την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Μέσα στα πλαίσια της καπιταλιστικής κοινωνίας, οι ταξικοί αγώνες που άλλοτε αμφισβητούν τον τρόπο παραγωγής και άλλοτε τον τρόπο κατανάλωσης, εκφράζουν τις ανάγκες των εργαζομένων που όμως παραμένουν ανάγκες της αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης μέσα στις δοσμένες συνθήκες του προτοσές παραγωγής. Το καπιταλιστικό κράτος εμφανίζεται σαν ικανό να συμβιβάσει διαφοροποιημένα συμφέροντα, μέσα από την εφαρμογή «κοινωνικών πολιτικών» που διαχειρίζονται την ικανοποίηση των «κοινωνικών αναγκών», και στην ουσία επιβάλλουν τις συνθήκες αναπαραγωγής που ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της συσσώρευσης. Η δημόσια παρέμβαση αποδεικνύεται απαραίτητη για την κάλυψη αναγκών (παιδείας - εξειδίκευσης, στέγης, υγείας, συγκοινωνίας κλπ.) που δεν μπορούν να εξυπηρετηθούν από τη μορφή του ατομικού μισθού. Το περιεχόμενο αυτών των κοινωνικών πολιτικών αποτελεί αντικείμενο διαμάχης ανάμεσα στις διαφορετικές τάξεις που εμφανίζονται να αγωνίζονται η κάθε μία για την προώθηση των ιδιαιτέρων «συμφερόντων» τους. Εργαλείο για την απόσπαση της συναίνεσης των εργαζομένων στην ίδια την εκμετάλλευσή τους, η ιδεολογία του «γενικού συμφέροντος» χρησιμοποιείται κάθε φορά που απαιτείται η κατασταλτική παρέμβαση της άρχουσας τάξης.

Αν και οι συγκρούσεις αυτές εκφράζουν μία όψη της πάλης για την κοινωνική χειραφέτηση των εργαζομένων, εντούτοις δεν ξεκινούν ούτε προϋποθέτουν μια ολοκληρωμένη κοσμοαντίληψη που θα περιλάμβανε και ένα ιδεαλιστικό προσδιορισμό των αναγκών. Παρόμοια, οι ανάγκες που ικανοποιούνται από την ατομική ή τη συλλογική κατανάλωση, δεν μπορούν να βιωθούν από τους εργαζόμενους σαν αντικειμενικές απαιτήσεις της παραγωγής. Έτσι οι διεκδικήσεις που εκφράζονται στην ταξική πάλη εμφανίζονται περισσότερο ή λιγότερο σαν αγώνας για την εξασφάλιση κάποιων κοινωνικών πλεονεκτημάτων.

Για τον Μαρξ η έννοια του «συμφέροντος» αποτελεί το συμπληρωματικό αντίθετο του «καθήκοντος», έννοιες που υπάρχουν μόνο στην αστική κοινωνία: «με τη μορφή του συμφέροντος ο σκεπτόμενος αστός παρεμβάλλει πάντοτε ένα τρίτο πράγμα ανάμεσα στον εαυτό του και στον τρόπο της δράσης του».⁷ Στην αστική κοινωνία οι κοινωνικές ανάγκες αποξενώνονται και στέκονται πάνω από τα άτομα - παρόμοια, τα ταξικά συμφέροντα, εξελιγμένη και ανεξάρτητη μορφή ύπαρξης των ατομικών συμφερόντων, έρχονται σε αντίθεση με τα πραγματικά άτομα, προσδιορίζονται σαν «γενικά συμφέροντα» μέσα από αυτήν την αντίθεση, και καταλήγουν να παρουσιάζονται στη φαντασία των ατόμων με τη μορφή ιδεατών συμφερόντων. Η αντίφαση γενικών και ατομικών συμφερόντων είναι επομένως επιφανειακή, και θα αρθεί μέσα στην κομμουνιστική κοινωνία, με την καταστροφή του προηγούμενου υλικού προσδιορισμένου τρόπου ζωής των ατόμων. Τότε οι κοινωνικές ανάγκες δεν θα εμφανίζονται πλέον, σαν ένα σύστημα αναγκών που βρίσκεται πάνω από τα άτομα, ούτε τα άτομα θα περιμένουν «απλώς από την "κοινωνία" να τους "δώσει" κάτι, γιατί αυτό που θέλουν οι κομμουνιστές "είναι απλώς να δώσουν τον εαυτό τους σε μια άλλη κοινωνία"».⁸

Εφόσον οι ταξικοί αγώνες ξεκινούν στην πλειοψηφία τους σαν αντίδραση στις άμεσες μορφές της εκμετάλλευσης, με βάση δηλαδή την εμπειρική αντίληψη των αποτελεσμάτων των σχέσεων παραγωγής, η παρέμβαση των οργανώσεων των εργαζομένων παίρνει τη μορφή της προάσπισης «ταξικών συμφερόντων». Ωστόσο η κοινωνικοπολιτική αποτελεσματικότητα αυτής της παρέμβασης δεν μπορεί να συναρτάται απλά και μόνο με τη διεκδίκηση της ικανοποίησης των αναγκών που παραπέμπουν πάντα στις αντικειμενικές απαιτήσεις του τρόπου παραγωγής. Δεν αρκεί δηλαδή οι οργανώσεις των εργαζομένων να υιοθετούν και να προωθούν όλη την κλίμακα των αναγκών που εκφράζονται αυθόρμητα από τη βάση. Η επαναστατικότητα ή όχι της προωθούμενης διεκδίκησης εξαρτάται κυρίως από το πόσο οι ίδιοι οι εργαζόμενοι μπορούν να κατανοήσουν την «αντικειμενικότητα» των αιτίων της, πώς αυτή σχετίζεται με την ταξική τους θέση, και από το αν μπορεί να οδηγήσει στη διατύπωση μιας εναλλακτικής πρότασης, ριζικά αντίθετης προς την κυρίαρχη ιδεολογία. Αν για παράδειγμα, η ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών και η οριοθέτηση προωθημένων ποσοτικά στόχων αποτελούν απάντηση των ταξικών οργανώσεων των εργαζομένων σε μια κρατική πολιτική λιτότητας, η κατάδειξη των σχέσεων εκμετάλλευσης σαν υπεύθυνων για την κρίση του καπιταλισμού, πρέπει να συνοδεύεται από την κριτική της κατεύθυνσης προς την οποία αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις, και από τον επαναπροσδιορισμό του συστήματος των κοινωνικών αναγκών.

5. Κοινωνικές πολιτικές και ο χώρος της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης

Η μεταβολή των παραγωγικών δραστηριοτήτων (εξέλιξη της διαίρεσης της εργασίας, οργάνωση της αγοράς εργασίας) επαναπροσδιορίζει κατά κύριο λόγο τη σχέση ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση της εργασίας, τα επίπεδα της εξειδίκευσης και τους αντίστοιχους μισθούς. Παράλληλα δρα διαρθρωτικά επάνω στην κατανάλωση και επηρεάζει, δια μέσου των αποτελεσμάτων της σε ό,τι αφορά την κατοικία, τις μεταφορές κλπ., τους τρόπους ζωής εκτός εργασίας. Το σύνολο αυτών των δράσεων προσδιορίζει κάθε φορά τις ειδικές συνθήκες της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης μέσα στο χρόνο και στο χώρο. Η κρατική παρέμβαση συνοδεύει συνήθως την κίνηση του κεφαλαίου στην αναζήτηση και εξασφάλιση ευνοϊκών συνθηκών χρησιμοποίησης της εργατικής δύναμης. Τέτοιες ευνοϊκές συνθήκες αποτελούν η ευχέρεια της στρατολόγησης των εργατών, το χαμηλό επίπεδο των μισθών, η απουσία κοινωνικοπολιτικών ταραχών που συνοδεύουν συνήθως τις οικονομικές αλλαγές. Η κρατική παρέμβαση διευκολύνει στην περίπτωση αυτή την κίνηση του κεφαλαίου, είτε με νομοθετικές ρυθμίσεις, είτε με την εκτέλεση παραγωγικών έργων υποδομής, είτε με την άμβλυση των πολιτιστικών και ιστορικών ιδιομορφιών ανάμεσα στις διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές (για παράδειγμα, με τη διάδοση της εθνικής παιδείας, ομοιόμορφων καταναλωτικών προτύπων κλπ.), είτε τέλος με την εξασφάλιση ήπιου κοινωνικού κλίματος. Κεφάλαιο και κράτος παράγουν το εμπόρευμα «εργατική δύναμη» και οργανώνουν το χώρο της αναπαραγωγής του. Έτσι, η χωρική εξέλιξη των επαγγελματιών, η γεωγραφική κατανομή των κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, οι διαφορές στο μέσο μισθό, τα μεταναστευτικά ρεύματα, η γεωγραφική κοινωνική κινητικότητα, αποτελούν κάθε φορά έκφραση των συνδυασμένων στρατηγικών κεφαλαίου και κράτους.

Οι κρατικές κοινωνικές πολιτικές στα θέματα της λαϊκής στέγης και του κοινωνικού εξοπλισμού (σχολείων, νοσοκομείων, συγκοινωνιών κλπ.) σε συνδυασμό με τον τρόπο που περνά η δράση του κράτους στο τοπικό επίπεδο (μέσα από τα τοπικά διοικητικά ή πολιτικά κέντρα εξουσίας) παίζουν βασικό ρόλο στην οργάνωση του χώρου της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και μπορούν να αμβλύνουν ή να οξύνουν τις χωρικές

ανισότητες. Από την άλλη μεριά, η επένδυση του κεφαλαίου στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών που απευθύνονται στους εργαζόμενους, κατατείνει στην εξουδετέρωση των πολιτιστικών διαφορών μέσα στα όρια του εθνικού χώρου, και στην επιβολή ομοιόμορφων πρακτικών στη ζωή εκτός εργασίας. Το καπιταλιστικό σύστημα συσσώρευσης καθορίζει τους τρόπους κατανάλωσης (είτε πρόκειται για υλικά είτε για «πνευματικά» αγαθά) με την ίδια αυστηρότητα με την οποία καθορίζει τη σχέση με την εργασία: η σχέση των εργαζομένων με το προϊόν τους, οι ρόλοι τους σαν καταναλωτές και χρήστες, είναι θέματα που προαποφασίζονται από τη σφαίρα της παραγωγής. Παράλληλα, οι πρακτικές που αναπτύσσονται στη ζωή εκτός εργασίας έρχονται να συμπληρώσουν τα αποτελέσματα των ιδεολογιών (για παράδειγμα της εργασιακής ηθικής) που έχουν την αφετηρία τους στους χώρους εργασίας. Ωστόσο οι ανάγκες, με την υποκειμενική τους μορφή, δεν αποτελούν απλή παθητική αντανάκλαση των αντικειμενικών καθορισμών που περιέχονται στις πρακτικές. Μια τέτοια παραδοχή δεν μπορεί να ερμηνεύσει τις αντιστάσεις, έστω και αντιφατικές, που εκδηλώνονται ενάντια στους κυρίαρχους τρόπους κατανάλωσης αντικειμένων και συλλογικών εξυπηρετήσεων, και ενάντια στους καθιερωμένους τρόπους χρήσης των χώρων ζωής. Ανάμεσα στις πρακτικές και στις ανάγκες υπάρχει μια αμφίδρομη σχέση που αποδίδεται δόκιμα από τον όρο «ιδεολογική πρακτική» του Althusser.⁹

Ιστορικά, στις βιομηχανικές κοινωνίες, οι εργατικές διεκδικήσεις τοποθετήθηκαν ουσιαστικά στο επίπεδο της οργάνωσης της εργασίας, ενώ η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων συνδέθηκε με την έννοια της προόδου, ιδεολογία που διαδόθηκε συστηματικά από τις αστικές τάξεις αυτών των χωρών. Ωστόσο οι βιομηχανικές πολιτικές, το προϊόν, η κοινωνική και οικονομική σκοπιμότητα της παραγωγής, το περιβάλλον, η πόλη, αποτελούν ζητήματα ανοιχτά για το εργατικό κίνημα και απαιτούν την παραγωγή διεκδικητικών θέσεων στον ίδιο βαθμό με τα προβλήματα της διαίρεσης της εργασίας.

6. Η ιδεολογική διαχείριση των προβλημάτων του χώρου

Αναφερθήκαμε πιο πριν στη μετατόπιση του λόγου της κυρίαρχης ιδεολογίας από το πεδίο της ηθικής στο πεδίο της «επιστήμης», θα προσπαθήσουμε τώρα να δώσουμε ένα σύντομο ιστορικό σχήμα αυτής της συνεχούς αλλαγής στην πολιτικοϊδεολογική διαχείριση των «κοινωνικών αναγκών» από τις αστικές τάξεις των βιομηχανικών χωρών της Ευρώπης με αφορμή το θέμα της λαϊκής στέγης

Από τα βοηθήματα σε χρήμα και σε είδος, ως τις πολιτικές της εργατικής στέγης των εργατοπόλεων και των εργατικών χωριών σε χώρες όπως η Γαλλία, η Αγγλία και η Γερμανία του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου, η κοινωνική παρέμβαση κυριαρχείται από ένα έντονα ηθικό λόγο, ο οποίος εγκαταλείπει γρήγορα τα θέματα της «ελεημοσύνης» και της «φιλάνθρωπίας» για να περάσει στα θέματα της «ανθρώπινης αξιοπρέπειας», της «κοινωνικής προσαρμογής», της «υγιεινούς κοινωνικής συμπεριφοράς» κλπ., αξίες που σύμφωνα με την αστική ιδεολογία καλλιεργούνται κυρίως μέσα από την ιδιότητα του ιδιοκτήτη. Είναι η περίοδος που ο βιομηχανικός προντοκτιβισμός των αστικών τάξεων αυτών των χωρών επιδιώκει τη σταθεροποίηση μέσα στο χώρο της μέχρι τότε περιπλανώμενης εργατικής δύναμης, και την καλλιέργεια της εργατικής πειθαρχίας, μέσα από την πρόσβαση των εργατών σε «αξιοπρεπείς» χώρους ζωής, ιδιόκτητους ή ενοικιαζόμενους συνήθως κατ' ευθείαν από τους εργοδότες.

Αντιγράφουμε από την έκθεση ενός μηχανικού επισκέπτη στην Παγκόσμια Έκθεση Μοντέλων για Εργατουπόλεις που έγινε το 1867 στο Παρίσι:

«Το ιδανικό του ανθρώπου, σ' ό,τι αφορά την κατοικία, είναι να κατέχει το σπίτι του, ένα σπίτι που δεν θα είναι πολύ μακριά από τα άλλα, θα χωρίζεται όμως από αυτά (...). Σ' αυτές τις χωριστές κατοικίες που περιτριγυρίζονται από ένα μικρό κήπο, ο εργάτης, που στο μεταξύ θα έχει γίνει ιδιοκτήτης χάρη σ' ένα σχετικά λογικό ενοίκιο, θα νιώθει «στο σπίτι του», θα δένεται περισσότερο με την οικογένεια του και με το σπιτικό του, θα αποκτήσει ένα υψηλότερο αίσθημα αξιοπρέπειας, και σεβασμού για τον εαυτό του και για τους άλλους, θα μάθει να αγαπάει τη μόρφωση για τον ίδιο και τα παιδιά του, και θα γίνει ένα από τα καλύτερα στηρίγματα της κοινωνίας, για την οποία η κοινωνική δυστυχία αποτελούσε ως πρόσφατα τόσο σοβαρό κίνδυνο».

Γύρω από τις ίδιες αξίες κινείται 35 χρόνια μετά και η παρακάτω μαρτυρία ενός υπαλλήλου ανθρακωρυχείων, που πλέκει το 1901 το εγκώμιο μιας γαλλικής εργατούπολης χτισμένης από την εργοδοσία δίπλα στον τόπο εργασίας:

«Οι ανθρακωρύχοι της La Machine έχουν σημαντικές αρετές (...). Σοβαροί και ευγενικοί, έξυπνοι και ακούραστοι, ποτέ δεν καθυστερούν στην προσέλευση τους, αλλά αντίθετα δίνουν πλήρη ικανοποίηση στους εργοδότες τους, τόσο με την εργασία τους όσο και με τη διαγωγή τους. Έχουν σταματήσει να μεταναστεύουν εδώ και χρόνια, και καθώς είναι τακτοποιημένοι και οικονόμοι, τα βγάζουν πέρα μια χαρά. Πολλοί από αυτούς έγιναν ιδιοκτήτες με τη βοήθεια συχνά της Εταιρείας, η οποία τους χορηγεί, μετά από αίτηση τους, τα απαραίτητα χρήματα για την κατασκευή του σπιτιού. Εξάλλου όλοι σχεδόν διαθέτουν βιβλιάρια καταθέσεων».

Αντίθετα με τον αγγλικό «Οίκο Εργασίας», «μισοφυλακή μισοεπιχείρηση», που χρηματοδοτούνταν από τοπικούς φόρους, οι εξελιγμένοι θεσμοί της εργατικής κατοικίας απαιτούσαν την εγκαθίδρυση ενός συστήματος συμμετοχής διαφόρων βασικών φορέων: του κράτους, της τοπικής αυτοδιοίκησης, των ιδιωτικών οργανισμών κοινής ωφελείας και των ειδικών, τεχνικών και νομικών. Κύριος συντελεστής όμως της κοινωνικής πολιτικής παρέμενε η εργοδοσία, ενώ οι κοινότητες και οι δήμοι είχαν περιορισμένες αρμοδιότητες στο θέμα της πολιτικής της αστικής γης. Επιπλέον η ίδια η εργοδοσία ασκούσε συνήθως τον έλεγχο της «εύρυθμης» λειτουργίας της κοινωνικής ζωής μέσα στον εργατικό οικισμό, καθώς μπορούσε να επιβάλλει κυρώσεις και να φτάσει μέχρι και την έξωση και συγχρόνως την απόλυση των εργατών που δεν συμπεριφέρονταν με ευπρέπεια στην εκτός εργασίας ζωή τους. Μ' αυτόν τον τρόπο οι εργάτες εξαρτιόνταν διπλά από την εργοδοσία, καθώς η συνδικαλιστική τους δράση μπορούσε να έχει σοβαρές συνέπειες για τη ζωή τους έξω από τον τόπο δουλειάς. Επιπλέον, η πολεοδομική και αρχιτεκτονική σύλληψη του οικισμού ήταν τέτοια που να μην ευνοεί την καλλιέργεια στενών σχέσεων γειτονίας και την ανάπτυξη συλλογικών δραστηριοτήτων.

Παράλληλα με αυτήν την εφαρμοσμένη πολεοδομία, άνθισαν στον 19ο αιώνα διάφορα ρεύματα προπολεοδομίας¹⁰ που προέρχονταν άμεσα από το σοσιαλιστικό στοχασμό εκείνης της περιόδου. Έτσι, στη σκέψη του Proudhon, στις προτάσεις του Fourier και σε άλλα ουτοπικά πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά μοντέλα της εποχής, μοντέλα που εγγράφονταν σε σφαιρικές κοσμοθεωρίες και πολιτικά προγράμματα, βρίσκουμε αυτοδιαχειριστικές μορφές που συνδυάζουν «την κατοικία, το αγρόκτημα και το εργοστάσιο», προς την κατεύθυνση της κατάργησης της αντίθεσης πόλης - υπαίθρου, και που επανεμφανίζονται σήμερα με ανανεωμένη όψη.

Η μετατόπιση του αστικού ιδεολογικού λόγου από το πεδίο της ηθικής στο πεδίο της «επιστήμης» γίνεται αισθητή από τις αρχές του 20ου αιώνα, ενώ ένα πνεύμα εξορθολογισμού χαρακτηρίζει και τις διεκδικητικές θέσεις των σοσιαλιστών. Έτσι, στη δεκαετία του 1900, την εποχή που στις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες οι μικροαστικές και μεσαίες τάξεις αρχίζουν να εγκαταλείπουν το κέντρο της πόλης και να αποικούν τα προάστια, το γαλλικό σοσιαλιστικό κόμμα υιοθετεί το μοντέλο της «κηπούπολης»:

«Ο κόσμος αρχίζει να συνηθίζει να κατοικεί μακριά από το κέντρο. Ο εργάτης, καθώς είναι αναγκασμένος να μένει κλεισμένος πολύ περισσότερο χρόνο στον τόπο της δουλειάς του από τον πλούσιο, δεν μπορεί να φύγει όπως αυτός ορισμένες εποχές του έτους για να πάει στις λουτροπόλεις, στη θάλασσα και στο βουνό, για να αλλάξει τον αέρα του. Πρέπει λοιπόν, επιστρέφοντας μετά από μια μέρα δουλειάς, να βρίσκει στον τόπο της κατοικίας του υγιεινές συνθήκες ζωής και να ξεχνά ό,τι έχει σχέση με την εργασία του. Να ένας διπλός λόγος για να χωρίζονται όσο γίνεται πιο ξεκάθαρα οι περιοχές της εργατικής κατοικίας από τις περιοχές της εργασίας και της οικονομικής ζωής· ανάμεσα σ' αυτές τις περιοχές θα πρέπει να παρεμβάλλονται πράσινοι χώροι που θα σταματούν τη σκόνη και τις αναθυμιάσεις των εργοστασίων και θα απορροφούν τους θορύβους που συνοδεύουν την καθημερινή βιοπάλη».¹¹

Η ριζική τομή θα γίνει στη δεκαετία του '30, με το βάθεμα της κρίσης της στέγης μέσα στα πλαίσια της γενικότερης κρίσης της αστικής κοινωνίας. Η ιδιωτική πρωτοβουλία σε θέματα κοινωνικής πολιτικής υποχωρεί και η δημόσια παρέμβαση αναλαμβάνει να την υποκαταστήσει ολοένα και περισσότερο. Έτσι, παρόλο που στη διάρκεια αυτής της περιόδου η ισχύς της τοπικής αυτοδιοίκησης μεγαλώνει, σαν αποτέλεσμα της ανάπτυξης των πολιτικών αγώνων, κύριο χαρακτηριστικό της νέας νομιμοποίησης των κοινωνικών πολιτικών αποτελεί η προοδευτική τεχνικοποίηση των «κοινωνικών αναγκών». Ο σχεδιασμός απολιτικοποιείται και αυτονομείται από συνολικότερες πολιτικές επιλογές, καθώς εμφανίζεται σαν μια επιστημονική διαδικασία, βασισμένη σε αυστηρές αναλύσεις συνταγμένες από ειδικούς.

Η έννοια της συμμετοχής των θεσμών που αναφέραμε πιο πριν για τους εργατικούς οικισμούς, υποκαθίσταται από την έννοια της συνεργασίας των ειδικών. Είναι η περίοδος που ανθούν τα φονξιοναλιστικά μοντέλα οργάνωσης του χώρου και η τεχνικίστικη αμερικάνικη ιδεολογία, με αποκορύφωμα το Χάρτη της Αθήνας, το 1933. Οι τεχνικοί ειδικοί αναλαμβάνουν τη σύλληψη και τη διεύθυνση του σχεδιασμού, ενώ οι καταναλωτές - χρήστες οφείλουν να αναπροσαρμόζουν τις ανάγκες τους στις νέες «τεχνικές και κοινωνικές απαιτήσεις». Οι επιστήμες και οι τεχνικές προάγονται σε αυτόνομους συντελεστές των κοινωνικών πολιτικών, με αποτέλεσμα ο ρόλος της πολιτικής εξουσίας και αυτών που πραγματικά αποφασίζουν, να συγχέεται με το ρόλο των τεχνικών και κατά συνέπεια να συσκοτίζεται. Δεν είναι λοιπόν παράδοξο πως ένα κίνημα όπως αυτό των CIAM (Congrès International α' Architecture Moderne), που ξεκίνησε σαν προοδευτικό και με βάση τις εμπειρίες των σοσιαλδημοκρατικών δήμων της Ευρώπης, κατέληξε μέσα από την υπερβολική αφοσίωση στην «επιστημονικότητα» και στον ορθολογισμό, στη μυθοποίηση του τεύλορισμού και των σταθεροτύπων, και κατ' επέκταση στην αύξηση του αυταρχισμού της δημόσιας παρέμβασης και στον αποκλεισμό των κοινωνικών ομάδων από τη λήψη των αποφάσεων και την εφαρμογή των προγραμμάτων που τους αφορούσαν.¹²

Η αδυναμία των φονξιοναλιστικών μοντέλων να δώσουν ουσιαστικές λύσεις στα κοινωνικά προβλήματα δια μέσου της τεχνολογίας, προβλήματα που συνεχώς πολλαπλασιάζονταν με την ανάπτυξη της καπιταλιστικής πόλης, και η αναθέρμανση της

συζήτησης για την πολεοδομία, με αφορμή τις νέες αγγλικές πόλεις και τα κατασκευαστικά προγράμματα των ευρωπαϊκών χωρών που έβγαιναν από τον Πόλεμο με σημαντικές καταστροφές, οδήγησαν στη δεκαετία του '50 στην αναθεώρηση του τεχνοκρατικού μύθου του υπερλειτουργικού οικισμού. Αν και ουσιαστικά η ιδεολογία του φονξιοναλισμού συνεχίζει να κυριαρχεί ως τη δεκαετία του '60, ήδη από τις αρχές του '50 αρχίζει να αναπτύσσεται η παρέμβαση της αστικής κοινωνιολογίας στο σχεδιασμό, και οι κρατικές υπηρεσίες να συνεργάζονται με ομάδες ερευνητών των κοινωνικών επιστημών.

Οι κοινωνιολόγοι βάζουν το ζήτημα των σχέσεων της πολεοδομίας με την κοινωνιολογία και διεκδικούν τη συμμετοχή τους στη λήψη των αποφάσεων, αντιπαράθετοντας στην τεχνική και γραφειοκρατική εξουσία, τις δυνατότητες των κοινωνικών επιστημών για τον εξανθρωπισμό της πολεοδομίας και για τον εκδημοκρατισμό της διαδικασίας του αστικού προγραμματισμού. Παρόλο που τις περισσότερες φορές οι κρατικές υπηρεσίες αναθέτουν ουσιαστικά στους κοινωνιολόγους τη σφυγμομέτρηση της κοινής γνώμης, από τη διακήρυξη του Le Corbusier στην Αθήνα το 1933: «Είμαστε και έχουμε το καθήκον να είμαστε μεταρρυθμιστές», ως την αντίληψη που κυριαρχεί στο απόσπασμα που παραθέτουμε, έχει συμβεί μέσα στη δεκαετία του '60 μια σημαντική εξέλιξη στην πολιτικοϊδεολογική αντιμετώπιση των «κοινωνικών αναγκών», όχι μόνο στο επίπεδο των ακαδημαϊκών συζητήσεων, αλλά και στο επίπεδο των θεσμών και του κοινού αισθήματος:

«...Κάθε οργάνωση χώρου, προϋποθέτει καθορισμό των σχέσεων ανάμεσα στον πληθυσμό και στις αρχές. Σε μια δημοκρατική αντίληψη, πράγμα που όλος ο κόσμος διατείνεται πως έχει, πρέπει ξεκινώντας από την αρχή, να δίνεται η δυνατότητα στον πληθυσμό να ανασυγκροτείται και να εκφράζεται από τη μικρότερη τοπική μονάδα έως την πρωτεύουσα της χώρας, παίρνοντας έτσι στα χέρια του τον ίδιο του τον προορισμό, ενώ οι ενδιαμέσες μονάδες πρέπει να δίνουν τη δυνατότητα σ' αυτό το ανερχόμενο ρεύμα να περνά ελεύθερα».¹³

Οι κοινωνικές ανάγκες αντιμετωπίζονται πλέον από μια δυναμική οπτική, και η εξέλιξη τους συναρτάται με τη γενικότερη κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη. Στην ίδια περίοδο παρουσιάζονται, κυρίως στη Γαλλία, ορισμένα νέα ρεύματα αστικής κοινωνιολογίας που προσπαθούν «να αποκαταστήσουν και να οριοθετήσουν τη σχέση χώρου κοινωνίας, μέσα στην οποία η πόλη αποκτά το status της εξαρτημένης μεταβλητής (...) χωρίς όμως να κατορθώσουν τελικά να αποφύγουν τη θεωρητικοποίηση της σχέσης χώρου κοινωνίας μέσα σε μια νέα κατασκευή, που στην ουσία δεν αποτελεί παρά μian ακόμη θεωρία για την κοινωνία».¹⁴ Το πρόβλημα της «κοινωνικών αναγκών» συνεχίζει λοιπόν να περιορίζεται στη σφαίρα της κατανάλωσης, και το διχοτομικό σχήμα οικονομική ζωή / κοινωνική ζωή να συγκαλύπτει τη σύνδεση των αναγκών με τις κοινωνικές σχέσεις και με την εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Αντίστοιχα, οι κρατικές υπηρεσίες επαγγέλλονται τον εκδημοκρατισμό του σχεδιασμού μέσα από τη διεύρυνση της ομάδας των συμμετεχόντων στη λήψη των αποφάσεων. Από τη συμμετοχή των θεσμών των αρχών του αιώνα, και τη συνεργασία των ειδικών του μεσοπολέμου, περνάμε στη συμμετοχή των τεχνικών, της διοίκησης, των εκπροσώπων των κοινωνικών επιστημών, της τοπικής αυτοδιοίκησης και των ίδιων των κατοίκων. Το σύστημα του σχεδιασμού ταυτίζεται με μια διαδικασία λήψης αποφάσεων που οδηγεί στην οργάνωση και στον προσχεδιασμό μιας δράσης ικανής να συμβιβάσει διαφοροποιημένα κοινωνικά συμφέροντα. Η «λαϊκή συμμετοχή», προσδίδει στο σχεδιασμό τον επιθυμητό βαθμό δημοκρατικότητας, και εξασφαλίζει την κοινωνική συναίνεση.

Η διοικητική αποκέντρωση, η ενίσχυση των αρμοδιοτήτων της τοπικής αυτοδιοίκησης, η ίδρυση νέων θεσμών και βαθμίδων συμμετοχής, δίνουν την εικόνα ενός πραγματικού πλουραλισμού: η διατύπωση κοινωνικών αιτημάτων που ξεπηδούν από τη βάση φαίνεται ολοένα και περισσότερο δυνατή.

Ωστόσο νέα φαινόμενα παρεμβαίνουν και αποδεικνύουν πως αυτός ο θεσμοποιημένος πλουραλισμός μπορεί να οδηγήσει στην ενσωμάτωση της κοινωνικής αμφισβήτησης. Το χαρακτηριστικότερο από αυτά τα φαινόμενα είναι η τοποθέτηση του αυταρχισμού της τεχνικής γνώσης στη θέση του πολιτικού αυταρχισμού. Η γλώσσα της επιστήμης και των τεχνικών εκδιώκει προοδευτικά τη γλώσσα του Δικαίου και παρεμποδίζει τους πολιτικούς προσανατολισμούς που θα ξεκινούσαν από τη συνειδητοποίηση της βάσης. Η τεχνική γνώση αποκτά για την τοπική αυτοδιοίκηση την προτεραιότητα απέναντι στις πολιτικές επιλογές, καθώς της είναι όλο και πιο δύσκολο να συμμετέχει στη συζήτηση με τους τεχνικούς. Επιπλέον, τα κοινωνικά αιτήματα διαμορφώνονται τελικά από το κράτος, στο βαθμό που το τελευταίο όχι μόνο συντάσσει τα σταθερότυπα και αποφασίζει για τα κονδύλια που θα διατεθούν σε έργα κοινωνικού εξοπλισμού, αλλά επηρεάζει και την ιδεολογική λειτουργία των συλλογικών εξυπηρετήσεων, μέσα από τη διάδοση των ιδεολογιών του εκσυγχρονισμού, της ανάπτυξης και της προόδου. Στα πλαίσια αυτά, το αίτημα της λαϊκής συμμετοχής μοιάζει καταδικασμένο να οδηγεί απλά σε μια αναδιάρθρωση των κέντρων εξουσίας και αντιεξουσίας, χωρίς να μπορεί να απειλήσει ουσιαστικά την ισορροπία δυνάμεων και να μετεξελιχτεί σε πρόταση για τη δημοκρατική διαχείριση των κοινωνικών αναγκών.

Οι όροι «αποκέντρωση», «εκδημοκρατισμός», «συμμετοχή», αποτελούν σήμερα λέξεις κλειδιά του κυβερνητικού λόγου πάνω σε θέματα αναπτυξιακού, χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού. Από ένα απολογισμό του υφυπουργού Δημ. Έργων της πρώτης κοινοβουλευτικής κυβέρνησης, «Ήδη μετά την ανάληψη της ευθύνης του Οικισμού, άρχισε να αναπτύσσεται στην οικιστική ζωή του Τόπου, έργο πολύπλευρα θετικό. Μάλιστα παράλληλα, άσκηση της άλλης έντονης προσπάθειας, με ανυπολόγιστη αξία. Της ενημέρωσης, (χωρίς περιστροφές, διεξοδικά και ευρύτητα) της, μέχρι και προ Ζετίας ακόμα, ανίδεης κοινής γνώμης, γι' αυτό το χάος που αναφέραμε, με στοιχεία σύμφωνα προς την Οικιστική Επιστήμη, πραγματικά (ρεαλιστικά) και τεκμηριωμένα κατά τρόπο απόλυτα έγκυρο και υπεύθυνο»,¹⁵ μέχρι την «έκκληση γράμμα» του υφυπουργού Δημ. Έργων το 1979: «αρθρογραφείτε στις εφημερίδες, πείτε τις απόψεις σας, γράψτε σε μένα τον ίδιο, ιδού η διεύθυνσίς μου...», και ως την εισήγηση του υπουργού ΧΟΠ στη συνάντηση με την Τοπική Αυτοδιοίκηση και τους τεχνικούς για την πορεία της ΕΠΑ τον Δεκέμβρη του 1983: «...Η ΕΠΑ αποτελεί... πολιτική πράξη, με την παιδεία όλων μας στη συμμετοχική διαχείριση των κοινών, και τη συλλογική ανάληψη της ευθύνης απέναντι στο κοινωνικό συμφέρον και το συμφέρον του τόπου...»,¹⁶ πέρασαν σχεδόν δέκα χρόνια εξοικείωσης του κοινού αισθήματος με διάφορες επιχειρηματολογίες περί κοινωνικού συμφέροντος και συλλογικής ευθύνης.

Αλλά και πριν την ανάληψη της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ, κρατικοί φορείς και μέσα μαζικής ενημέρωσης διέδιδαν κάποιες προβληματικές γύρω από την αναγκαιότητα της προγραμματισμένης ρύθμισης του χώρου, γύρω από τα θέματα της «προστασίας του περιβάλλοντος», «της ποιότητας ζωής» κλπ.

Η βιασύνη αυτή για την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης επάνω σε ζητήματα που στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες είχαν ήδη αποτελέσει αντικείμενα κοινωνικών

συγκρούσεων και ταξικών αγώνων, δεν μπορούσε να δικαιολογηθεί ούτε από το περιορισμένο εύρος των κρατικών παρεμβάσεων στη ρύθμιση του χώρου, ούτε βέβαια από κάποια πρόθεση παίδευσης του κοινού στη «συμμετοχική διαχείριση των κοινών», τη στιγμή μάλιστα που δεν διακρινόταν καμία πρόθεση για την ίδρυση ανάλογων θεσμών. Η απόδοση της πάλι, σε μια προληπτική πολιτική απέναντι στην πιθανότητα μελλοντικών διεκδικητικών αγώνων γύρω από θέματα «ποιότητας ζωής» νομίζουμε πως αποτελεί απλούστευση. Ίσως θα μπορούσαμε να την ερμηνεύσουμε στα πλαίσια μιας νέας φάσης στην ιδεολογικοπολιτική διαχείριση των «κοινωνικών αναγκών».

Βασικές συνιστώσες της νέας πολιτικής ήταν: η μετάθεση της κοινωνικής αμφισβήτησης από τη σφαίρα της παραγωγής στη σφαίρα της κατανάλωσης, καθώς ήδη είχε υπερωριμάσει ο καταναλωτικός μύθος και η συγκυρία επέτρεπε την απαρχή μιας «κριτικής» των δυτικών καταναλωτικών προτύπων.¹⁷ η τεχνικοποίηση των πολιτικών επιλογών και των κοινωνικών συγκρούσεων, εφόσον τα δεινά του αστικού χώρου αποδίδονταν στη μέχρι τότε απουσία ενός επιστημονικού ορθολογικού πνεύματος.¹⁸ η αντικατάσταση της πολιτικοποιημένης σχέσης του κράτους των εθνοκφρόνων και των πολιτών του με μία σχέση πολιτικά ουδέτερη.¹⁹ η ανάδειξη της υπεροχής του «κοινού συμφέροντος» σε σύγκριση με το «ατομικό» σε μια περίοδο που αρχίζει να καταρρέει ο μύθος της κοινωνικής ανόδου που είχε εκθρέψει η αυξημένη γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα της προηγούμενης δεκαετίας.²⁰ Πρόκειται εδώ για μια σειρά μεθοδεύσεων που ξεκινώντας από τα προβλήματα του χώρου, καταλήγουν σε πολιτικές και ιδεολογικές ρυθμίσεις πολύ μεγαλύτερου εύρους. Καθώς οι «κοινωνικές ανάγκες» εμφανίζονται κυρίως σαν ανάγκες που σχετίζονται με την «κατανάλωση» του χώρου της πόλης, η «ρύθμιση του χώρου» αναδεικνύεται σε ιδιαίτερα πρόσφορο πεδίο για την απόσπαση της κοινωνικής συναίνεσης και τη δρομολόγηση νέων νομιμοποιητικών διαδικασιών. Ταυτόχρονα όμως, η αντικειμενική αναγκαιότητα για παρέμβαση σ' αυτό το νέο πεδίο, άσχετα με τα ποια συμφέροντα εξυπηρετεί στην πραγματικότητα, σημαίνει την ανάληψη αυξημένων αρμοδιοτήτων και ευθυνών από το κράτος, γεγονός που επισύρει τον κοινωνικό έλεγχο των αποτελεσμάτων της δράσης του. Σ' αυτό το κρίσιμο σημείο εισάγεται η «συλλογική ευθύνη» ή αλλιώς η «συμμετοχή»: όχι σαν συντελεστής πραγματικού εκδημοκρατισμού της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, αλλά σαν μέσο για τη μεταβίβαση της κοινοτικής ευθύνης από το κράτος στους πολίτες του.

Σ' αυτό το ήδη ναρκοθετημένο από την κυρίαρχη ιδεολογία πεδίο θα πρέπει οι αριστερές δυνάμεις να οδηγήσουν τη διεκδίκηση της «συμμετοχής» στη διατύπωση μιας πρότασης για τον ουσιαστικό εκδημοκρατισμό της κοινωνικής ζωής, εφόσον πράγματι στοχεύουν στο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό.

Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 1984

1. Σουζάν ντε Μπρυνόφ, «Κράτος και Κεφάλαιο», εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σελ. 3537.

3. Κ. Μαρξ, «Το Κεφάλαιο», Βιβλίο Ιο, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σελ. 592.

4. Κ. Μαρξ, όπ. π. σελ. 184.

5. Κ. Μαρξ, «Το Κεφάλαιο», Βιβλίο 2ο, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979, σελ. 74.

6. Κ. Μαρξ, «Το Κεφάλαιο», Βιβλίο Ιο, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σελ. 592.

7. Κ. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, «Η Γερμανική Ιδεολογία», τόμος 1ος, Εκδ. Gutenberg, σελ. 297.

8. Κ. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, όπ. π., σελ. 296.

9. «Οι πρακτικές ιδεολογίες είναι τα σύνθετα μορφώματα όπου συναρμόζονται έννοιες αναπαραστάσεις εικόνες μέσα σε συμπεριφορές διαγωγές στάσεις χειρονομίες. Το σύνολο αυτό λειτουργεί σαν ένα σώμα πρακτικών κανόνων που κατευθύνουν τη στάση και

τη συγκεκριμένη θέση των ανθρώπων απέναντι στα πραγματικά αντικείμενα και στα πραγματικά προβλήματα της κοινωνικής και ατομικής ύπαρξης τους, και της ιστορίας τους» στο: Luis Althusser, «Philosophie et philosophie spontanée des savants (1967)», Edition François Maspero, Paris 1974, σελ. 26.

10. Όροι που χρησιμοποιεί η Françoise Choay για την πολεοδομία του 19ου αιώνα. Δες: F. Choay, «Urbanisme, utopies ou réalités», Ed. du Seuil, Paris 1965.

11. M. Halbwachs, «La politique foudrière des municipalités», Librairie du Parti socialiste, Paris 1908, σελ. 28.

12. Για μια κριτική των CIAM δες: Stephan Jonas, «L'importance de Γ habitat dans la conception urbanistique des CIAM avant 1933 et pendant le congrès d' Athènes», στο Espaces et Sociétés, no 2829, mars/mai 1979, σελ. 3553.

13. P.H. Cliombart de Lauwe. «Ανθρώπινα προβλήματα της Πολεοδομίας», στις ΕΠΟΧΕΣ, Σεπτέμβριος 1966, σελ. 253.

14. Β. Χαστάογλου, «Κριτική ανάλυση των κοινωνικών θεωριών για τον αστικό χώρο». Ανάτυπο από τον θ' τόμο της Επιστημονικής Επετηρίδας της Πολυτεχνικής Σχολής, τμήμα Αρχιτεκτόνων. ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 52.

15. Κ. Μπίρης, «Η οικιστική κατάσταση της χώρας. Μέτρα της πρώτης Κοινοβουλευτικής Κυβερνήσεως για αντιμετώπιση 150 χρόνων Υποαναπτύξεως», Τεχνικά Χρονικά, Οκτ.Νοέμ.Δεκέμ. 1977, σελ. 64.

16. ΥΧΟΠ, «Η Νέα Οικιστική Πολιτική. Εισηγήσεις του Υπουργού ΧΟΠ Αντώνη Τρίτση», Αθήνα, Δεκέμβρης 1983, σελ. 4.

17. Την κριτική αυτή διέδωσαν ιδιαίτερα τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Δες για παράδειγμα το άρθρο του Γ. Παμπούκη «Η τραγωδία της υποβαθμίσεως του ελληνικού χώρου», στον Οικονομικό Ταχυδρόμο, 10/11/77, όπου διαβάζουμε: «Για... την υπερφόρτωση του περιβάλλοντος μπορούμε να πούμε ότι, εκτός βέβαια πάλι από την απόλυτη αύξηση του πληθυσμού σε αριθμούς, έχει σαν βασικό αίτιο την αυξημένη συμμετοχή των μαζών σε πλήθος από πράγματα που για αιώνες παρέμεναν προσιτά μόνο στους προνομιούχους (καθημερινές μετακινήσεις, ταξίδια, διακοπές, βραδυνή έξοδος, Σαββατοκύριακα, θεάματα κλπ.). Έτσι, ένα από τα πολυτιμότερα άνθη του δυτικού πολιτισμού, η όλο και μεγαλύτερη συμμετοχή του ανθρωπάκου στις χαρές της ζωής, αρχίζει να γίνεται κατάρα όταν αφηθεί μόνη της να γιγαντωθεί, χωρίς κατάλληλες κατευθύνσεις». (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

18. Κ. Μπίρη, όπ. π. «Κίνητρα μορφώσεως αυτού ειδικά του «διάφορου» πνεύματος, και της πραγματικής εκφράσεως του, αποτέλεσαν αποδεδειγμένα: η πεποίθησις πως όλα αυτά και δυνατά και ευκαταία απ' όλους τους συνειδητούς και αρμόδιους φορείς είναι, και όλους συμφέρουν και υγιείς απόψεις οικιστικής ζωής, ακόμη, και της ψυχρής αλλά καλώς νοούμενης ωφελμιστικής (πλην της πρόσκαιρης και στυγνά κερδοσκοπικής)», σελ. 68.

19. Κ. Μπίρη, όπ. π. «...Τα παραπάνω (και ανάλογα για επίλυσι συνήθων στον Οικισμό θεμάτων), ησκήθησαν πάντοτε... αλλά και με αυστηρά ακέραιες και κυρίως συνεπείς για όλους κρατικές ενέργειες, χωρίς καμμίαν ευνοιακήν εκτροπή» (οι υπογραμμίσεις του ίδιου) σελ. 66., και πιο κάτω: «...Και αυτά, εφ' όσον η Πολιτεία (εξασφαλίζοντας το αγαθό της Στέγης στις ίδιες κατηγορίες Οικιστών, υπό απόλυτα και από κάθε πλευρά πρόσφορες και νόμιμες οικιστικές προϋποθέσεις)...» (υπογραμμίσεις του ίδιου) σελ. 67.

20. Σε όλη τη διάρκεια του 60 και ως τις αρχές του 70, τα μικραστικά και μεσαία στρώματα της πόλης, αλλά και των αγροτικών περιοχών που «αξιοποιούνταν» τουριστικά, βίωναν την παραγωγή του κτισμένου χώρου σαν το αποτέλεσμα της λειτουργίας μιας αφηρημένης λογικής, όπου εργολάβοι, οικοπεδούχοι, αγοραστές αλλά και καταπατητές συμμετείχαν σε μια ελεύθερη αγορά, προσπαθώντας να προαγάγουν ο καθένας τα ατομικά του συμφέροντα. Από την άποψη αυτή, η κρατική παρέμβαση ελάχιστα νομιμοποιούνταν με βάση το «κοινωνικό» ή «γενικό» συμφέρον. Παρεμβάσεις περιορισμένες, με τη μορφή αναγκαστικών απαλλοτριώσεων ή για τη διαφύλαξη της πολυσυζητημένης σήμερα «εθνικής κληρονομιάς», συναντούσαν συνήθως τη λαϊκή δυσφορία ή αντίσταση. Ο παρεμβατικός ρόλος του κράτους γινόταν αποδεκτός στο βαθμό που μπορούσε να εγγυηθεί την απρόσκοπτη λειτουργία της αγοράς κατοικίας, ενώ η συσσώρευση των προβλημάτων στο χώρο της πόλης εκλαμβάνονταν σαν αναπόφευκτες δυσλειτουργίες λόγω της ραγδαίας αύξησής της. Το κράτος εμφανιζόταν επομένως εξωτερικό ως προς την παραγωγή του χώρου. Η «άναρχη» ανάπτυξη των αστικών κέντρων της χώρας λίγο απασχόλησε τα μικρομεσαία στρώματα της πόλης, _ακόμα περισσότερο γιατί οι ριζικές ανακατατάξεις του

αστικού χώρου συνέπιπταν και μάλιστα συνεπικουρούσαν μια αυξημένη κοινωνική κινητικότητα. Η μετέπειτα διακοπή της οικοδομικής δραστηριότητας και η καταστροφή της αγοράς κατοικίας στα τέλη της δεκαετίας του '70 συνέπεσαν με τη δύση του μύθου της «κοινωνικής ανόδου» της προηγούμενης περιόδου.

** Το Civilitas.GR και ο «ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ» προτίθενται να απομακρύνουν το κείμενο αυτό από την Ιστοσελίδα τους, εάν η αναδημοσίευσή του προσβάλλει κεκτημένα πνευματικά ή εμπορικά δικαιώματα (info@civilitas.gr)*